

XVI. YÜZYIL SONLARINDA

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tâbi olduğu kayıtlar [*]

Dr. Lütfi Güçer

I. — Kazanın bir istihlal ve istihlak sektörü olarak kapahlığı prensibi :

Osmanlı İmparatorluğunda hububatın gerek ihracı gerekse imparatorluk içinde bir yerden başka bir yere taşınması ve satılması hükümetin izin ve müsaadesine tâbi idi.

Gerçekten, 1574 senesinde, Bergama kazası sahillerine yanaşan bazı gemiler, İstanbul'a götürmek bahanesiyle hububat almışlar ve bu hububatı İstanbul'a getirmeyip meçhûl bir istikamette *derya'ya ve ahar vilâyete* götürmüşlerdir. Hububatın bu şekilde kaçırılması ile bir taraftan adı geçen kazada büyük bir hububat darlığı olmuş, diğer taraftan köylüler daha uygun fiyatlarla mahsullerini bu gemi sahiplerine satmak yolunu tuttuklarından, şehirde hububat satışları üzerinden alınmakta olan vergilerin tahsilâtında hissedilir bir azalma kaydedilmiştir. Divan-ı Hümayun tarafından Bergama kadısına yazılan bir hükümde, *derya'ya tereke vermenin memnu* olduğu hatırlatıldıktan sonra, İstanbul'a götürmek bahanesiyle

[*] Bu etüd İstanbulda Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğünde saklanan ve Osmanlı İmparatorluğunun elde mevcut en eski vesikalarından olan *Mühimme defterleri* üzerinde yapılan araştırmaların bir neticesidir. Referanslarda Başvekâlet Arşiv Umum Müd. tekrar edilmemiş, Mühimme defterleri sadece Def. kısaltmasıyla gösterilmiştir. Notlardaki ilk rakkam, defterin numarasını, ikincisi sahifesini, üçüncüsü ise zikredilen hükmün sıra numarasını göstermektedir. Notların fazla uzamaması için bir çoğunda hükümlerin tarihleri alınmamıştır.

hububat almağa gelen gemi sahiplerinden, ellerinde padişahın bir *hüküm-ü şerifi* olanlara zahire aldırılması ve *emr-i şerifi* olmadan hiç bir kimseye verilmemesi bildirilmiştir [1]. 1580 senesinde, Manisa kazasına hariçten gelen bazı kimselerin topladıkları zahireyi *hariç yerlere* götürmeleri şehirde hububat darlığına sebep olmuş, Manisa kadısına gönderilen bir hükümle: Manisa şehri halkı, ihtiyacını karşılamağa kâfi hububatı almadan hariç yerlere hububat satılmaması emredilmiş ve ayrıca imparatorluk dışına hububat satmanın yasak olduğu hatırlatılmıştır [2]. Yine 1580 senesinde, Hersek muhafızı Ferhad (paşa), Divana gönderdiği bir yazıda; sancağı ahalisinin kendisine müracaat edip *yiyecek kısmından hayvanat, hububat ve yağın kâmilen derya'ya* satılmasından şehir ve kasabalara bu maddelerin gelmez olduğundan şikâyet ve bu halin önüne geçilmesini rica ettiklerini, hububat ve diğer zahirenin sancaktan bu şekilde kaçmasına mâni olunmadığı takdirde şehirli halkın aç kalıp sağa sola dağılacığını, haber verdiklerini bildirmiştir. Adı geçen mirliya ile Hersek sancağında bulunan kadılara yazılan bir hükümde; şehir ve kasabalara lâzım olan zahire ile ihracı memnu olan metân *harice, küffâr-ı hâkisâra ve derya'ya* verdirilmemesi ehemmiyetle tenbih edilmiştir [3].

Bunun gibi, Avlonya ve Arnavudbelgradı kazalarından bazı kimselerin satılık buğdaylarını *hariç yerlere* götürüp satmaları, bu kazalara dahil şehir ve kasabalarda hububat darlığına sebep olmuş, adı geçen kaza kadılarına yazılan Temmuz 1582 tarihli bir hükümle : Kendi ihtiyaçlarından

[1] «Kaza-i mezbure (Bergama) ahalisi meclis-i şer'i şerife gelip, vilâyetimiz derya'ya karıp olmağla bazı gemiler gelip, terekeyi İstanbul zahiresi bahanesiyle *derya'ya ve ahar vilâyete* alup gitmekle *vilâyette külli kaht-ü-galâ olduğundan* mada ehl-i kurra pazara tereke getürmeyüp gemiler alup gitmekle *bâc-i bazara ve mal-ı miriye* külli gadr olup... Derya'ya tereke verilmek memnudur. Anın gibi gemiler gelüp İstanbul zaharesi bahanesiyle tereke almalu oldukta ellerinde hüküm-ü Şerifim olanlara tereke aldırup emr-i şerifim olmadın kimesneye tereke aldırımyasın. Ve *derya'ya bir habbe tereke verilmekten hazer edesin.*» Bergama kadısına yazılan hüküm; Def.: 35, 386/982, 8 şevval 982.

[2] «Nefs-i Manisa halkı dergâh-ı muallâma adem gönderüp... tereke babında zaruret ve müzayakaları var iken, bazı kimesneler tereke ve sair zahireyi *hariç yerlere alup gidüp ziyade müzayaka virdüklerin* ilâm eylemeğin buyurdum ki: ... Şehir-i mezbureye lâzım olan *zahire ve terekeden şehir halkı kifayet mikdarı* almadın *hariç yerlere tereke ve zehair verdirmiyesin.* Ve *dar-ül harbe tereke verilmekten ziyade hazer idesin.*» Manisa kadısına; Def.: 39, 325/631, 3 rebiyülevvel 988.

[3] «... Buyurdum ki: ... şehir ve kasabalara lâzım olan zad ve zade ve zehair hususunda ve memnu olan metân (hükümün baş tarafında zikredildiğine göre: tereke, at, silâh, barut, pamuk, kurşun, bal, yağ, mum; sahtiyan; içyağı; mesin; koyun ve keçi derisi) zift ve yapağı) *harice ve küffâr-ı hâkisâra ve derya'ya* virdirmeyüp emr-i cell-ül kaderime muhalif iş ittirmeyesiz.» Hersek muhafızı Ferhad ve Hersek sancağında bulunan kadılara yazılan hüküm, Def.: 43, 56/111, 14 rebiyülevvel 988.

ziyade hububatı olan kimselerin, satılık buğdaylarını emirsiz *harice alıp* gitmelerinin men ve eskiden olduğu gibi şehirlere götürüp satmalarının temin edilmesi emredilmekte ve hububatın *harbî kefereye* satılması memnu olan metadan madut olduğu hatırlatılmaktadır [4].

Yukarıdaki hükümlerle benzeri hâdiseler için Divandan sadır olan bir çok hükümlerde bahsi geçen ve kendisinden hükümetin müsaadesi olmadan *derya'ya, ahar vilâyete, hariç kazaya, hariç yerlere, yabancı harbî kefereye, küffar-ı hâkisâra hububat satılması menedilen yer* kanaatımızca Osmanlı İmparatorluğu idarî teşkilâtında mühim bir ünite olan kazadır.

İmparatorluk dahilinde bir yerden başka bir yere hububat nakli için verilmiş olan bir çok müsaade hükümlerinin, hububatın satın alınacağı kazaların kadılarına yazılmış bulunması da bu hususu açıkça göstermektedir. Filvaki, bu müsaade hükümlerinin sonunda *hariç kazaya buğday ve arpa verilmeye, kifayet miktarından ziyade zahire alınıp ahar yere verilmekten ziyade hazer edilmesi* şeklinde bu memnuiyet teyit edilmektedir [5]. Nüzül, sürsat, asker kışlatmak gibi hububat ile ilgili askerî mükellefiyetlerin doğrudan doğruya kazalara terettüp etmesi, imparatorluk şehir ve kasabalarında hububat satışlarından alınan vergilere müteallik mevzuatın icrası ve bütün bunlardan daha mühim olarak şehir ve kasabaların işesi meselesinin hal ve tedviri işinin kadılarına verilmiş bulunması da bu kanaatimizi takviye eder mahiyettedir.

Bu suretle, Osmanlı İmparatorluğunda kaza, yalnız kendi hudutları içinde tanınmış olan ticaret serbestisi ve hükümetin müsaadesi olmadan hububat ihraç edilmemesi prensibi ile, imparatorluk ekonomisinde,

[4] Def.: 47, 120/303, 26 rebiyülevvel 990.

[5] «Buyurdum ki: ... Zikrolunan kal'alar (Yenice ve Karaföça) ahalisine kifayet mikdarı zahire lâzım oldukta kadımden ohgeldüğü üzre alageldikleri yerlerden almak istediklerinde menolunmayup müslümanlara müzayaka çektiirmiyessin. Amma bu bahane ile... *kifayet mikdarından ziyade zahire alınıp ahar yere verilmekten ziyade hazer edessin.*» Yenice ve Karaföça kaleleri ahalisinin Rumeli sahillerindeñ alacakları hububat hakkında hüküm; Def.: 42, 309/958, 18 zilkaade 988.

«Derviş nam reis taht-ı kazanuza vardukta alınagelmış ise ihtiyarıyle bey'idenlerden narh-ı ruzi üzre kifayet mikdarı tereke alup kifayet kadarı tahmil ettiresiz. Amma bu bahane ile *derya'ya ve hariç vilâyete tereke virilmekten hazer eyliyesiz.*» Rodos ahâlisinin ihtiyacı için Karadeniz sahillerindeki kadıhlıklardan satın alınacak hububat hakkında hüküm; Def.: 43, 121/220, 27 cemâziyülevvel 988.

«... ve her gemiye kifayet mikdarı yarar ademler koşup bile gönderessin ki *harice alup gitmek ihtimali olmaya.*» Def.: 43, 235/431.

«... Tereke *yabana* verildüğü istima oluna enva-ı itap ve ikab'a müstahak olman muktârerdir ana göre basiret üzre olup zahire *yabana virilmekten ziyade hazer idesiz.*» Def.: 46, 74/142.

«*Harice tereke gönderilmekten ziyade ihtiraz eyleyesiz.*» Def.: 46, 313/794.

kapalı bir istihlal ve istihlak sektörü haline getirilmiş; böylece her kazada istihlal edilen hububat o kazada yaşayan köylü ve şehirli halkın ihtiyacına tahsis edilmişti.

Hükümeti, kazadan hububat ihracını menetmeğe sevkeden sebepler; orduların iaşesi, kazaya dahil şehir ve kasaba pazarlarında hububattan alınan vergilerin muntazaman tahsili ve bilhassa hububatı tamamıyla hariçten gelen ve ancak o yolda ihtiyaçlarını temin eden şehirlerin iaşesini sağlamak gibi fevkalâde önemli askerî, malî ve iktisadî zaruretlerdi. Komşu bir kazada başgösteren hububat darlığının vadettiği yüksek kazanç ümitleri; hudut boylarında ve sahillerde yabancı tüccarların ve çok defa düşmanın ödemeğe razı olduğu aşırı fiyatlar, içinde yaşayan köylü ve şehirli nüfusun iaşesine kifayet edecek miktarda hububat istihlal eden bir kazayı kolayca açlığa mahkûm etmek, istenilen yerde ve zamanda ordular için zahire bulamamak ve o kazada hububat satışları üzerinden alınan vergilerin tahsilini imkânsız kılmak gibi mahzurlar tevhit ederdi. İşte bu mahzurları önlemek gayesiyle hükümet, hububatın serbestçe ticaretini kazaya inhisar ettirmiş ve kazadan hububatın ihracını kendi iznine talik etmişti.

İmparatorluğun harp gücü ve savunması, malî kudreti, iktisadî ve içtimâî bünyesi için bu kadar mühim olan bu ihracat yasağının tatbiki, aynen tahsil ettikleri öşür ve salâriye vergileriyle hububata sahip ve satıcı vaziyetinde olan beylerbeyiler, sancakbeyleri, zaîm ve sipahilerinden beklenemezdi, bu sebeple bu yasağın tatbiki büyük bir teşkilât anlayışıyle kaza kuvvetine verilmişti.

Yukarıda verilen kısa izahattan anlaşılacağı veçhile Osmanlı İmparatorluğunda, hububat konusunda kaza, biri imparatorluk dışı yabancı memleketlere, diğeri bizzat imparatorluk içinde diğerkazalara karşı olmak üzere iki ihracat yoluna karşı kapalı tutulmak isteniyordu. Osmanlı İmparatorluğunda hububatın dış ticaretini başka bir etüdümüze bırakarak, burada imparatorluk dahilinde hububat ticaretinin tâbi olduğu kayıtları inceleyeceğiz.

II. — Müsaade sistemi :

Her kazada istihlal edilen hububatın o kaza dahilinde istihlak edilmesi prensip olarak kabul edilmişti. Fakat İmparatorlukta, civarında bulunan ziraat sahalarında yetişen hububatı iaşesine kâfi gelmeyen, İstanbul, Edirne, Medine ve Mekke gibi büyük şehirler; kendi hububatı senelik ihtiyacına kâfi gelmiyen adalar; stratejik durumları dolayısıyla devamlı şekilde asker yığınağı olan ve kâfi miktarda hububat yetiştirme-

yen serhad boyları vardı. Ayrıca kış aylarında karsızlık, bahar aylarında gecikmiş donmalar, yağmursuzluk, fare ve çekirge istilâsı gibi âmiller de kıtlıklara sebep oluyor, imparatorluğun şu veya bu bölgesinde halk açlık ve ölüme mahkûm oluyordu [6]. Hububatını hariçten temin ve müzmin bir şekilde iâşe darlıklarına marûz bulunan bu şehir ve kasabalara, askeri yığınaklara, ve kıtlıklara sahne olan bölgelere hububat yetiştirmek hükümet için basit bir tedbir değil, mühim bir din ve devlet vazifesi addedilmişti. Bu hallerde hububatın, mahsulü bol olan kazalardan müzayakada olan şehir, kasaba ve bölgelere nakli, yani kazalar arası hububat ticareti ancak merkezden verilen müsaade ile yapılabilirdi.

Osmanlı İmparatorluğunda bir yerden başka bir yere hububat nakledecek yani hububat ticareti yapacak kimselerin, dileklerini merkeze bildirmeleri lâzımdı. İstanbul'a hububat getirip satacak tüccarların ilk müracaat ettikleri merci İstanbul muhtesibi idi. Muhtesip tüccarların dileklerini Divana arzeder ve bunun arzı üzerine dilekçe sahiplerine hububat taşıma müsaadesi verilirdi. Paytahtın iâşesi ile ilgili bir çok vesikalarda İstanbul muhtesibinin arzına müsteniden verilen müsaadelerden [7] bahsedildiği gibi, Başbakanlık Arşivinde mühimme defteri zannedilerek bu serinin 37 nci numarasında yazılı *ikinci hümayun* defteri-

[6] Mühimme defterlerinin taranmasından elde ettiğimiz hükümlere göre etüdü etmekte olduğumuz XVI. asır sonlarından XVII. asır ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif bölgeleri sarsıcı kıtlıklara sahne olmuştur. Bu cümleden olmak üzere: 1578 de Kefe ve Azak'ta; 1579 da Van, Halep, Musul, Şam, Trablus ve Egedenizi adalarında; 1580 yılında Rumelinde Gümülcine'de, Anadolu'da Manisa sancağında kıtlıklar başgöstermiş Egedenizi adalarında bir sene evvel başlayan kıtlık devam etmiştir. 1582 de Batum ve Fatsa'da; 1583 te Şam ve Halep'te; 1584 yılında Trablusşam'da kıtlık olmuştur. 1585 senesindeki kıtlık çok vasi olmuş, Anadolu'da Şam, Trablusşam, Zülkadiriye eyaletleri ile Hüdavendigâr sancağı; Rumelinde Edirne, Tamişvar, Kırklareli, Berkofça, İnebahtı ve bütün Egedenizi adaları müteessir olmuştur. 1586 senesinde Trablusgarp, ve Rum eyaletinde (Sivas, Amasya). 1590 ve 1592 senelerinde Trablusgarp'teki kıtlık devam etmiş, ayrıca Gence eyaleti, Şam ve Üsküpte kıtlıklar olmuştur. 1609 yılında Kırım, Batum ve Rum eyaletlerinde, 1611 de Karaman eyaletinde, 1614 te Şam ve Safet'de, 1615 de Zülkadiriye'de, 1637 senesinde de Diyarbakır eyaletinde kıtlıklar olmuştur.

[7] «Mahrusa-i mezbureye (İstanbul'a) zahire getiren reislerin gemileri, ne kadar zahire alursa İstanbul'da Muhtesib teşkiresi mucibince herbirine müstakil hükm-ü hümayunun virilip bilâ emr bir reise zahire virilmek memnu iken...». Yenice, Kavala, Drama, Siroz kadılarına ve zahire sevkine memur Abdi Çavuşa yazılan hüküm; Def.: 73, 526/1147, 15 muharrem 1004.

«Mahrusa-i mezbureye getürmek için südd-i saadetinde Muhtesip arzı mucibince verilen hükm-ü hümayunla varan reislere adırup...». İstanbul'a zahire gönderen yerlerin kadılarına hüküm; Def.: 39, 421/476. Aynı zamanda bakınız: Def.: 38, 168/365; Def.: 40, 201/453.

nin taranmasından 21 Z. 986 (18 Şubat 1579) dan 10 C. 987 (6 Temmuz 1597) tarihine kadar 126 reise yine muhtesibin arzı ile müsaade verildiğini tesbit etmiş bulunuyoruz [8].

Taşra kazaları arasında yapılacak hububat ticaretine ait müsaadeler, hububatın naklini zarurî kılan sebepleri zikrederek, hububatın satılacağı yerlerin beylerbeyleri, sancakbeyleri ve kadıları müştereken ve çok defa yalnız kadıları vasıtasıyla merkezden talep edilirdi. Bu müracaatlarda, hububatın satın alınacağı mahal, getirecek tüccarların isimleri ve hububatın miktarı da gösterilirdi [9].

Kazalar arası hububat ticareti için vazedilen bu müsaade pernsibi, istisnasız herkese tatbik ediliyordu. Hububatın satılacağı şehir, kasaba ve kazalar, ve müesseseler (imaretlar v. s.), has, zeamet, timar vesair dirliğe mutasarrıf ve hububat satıcısı durumunda olan devlet büyükleri ve memurlar; nakliyeciler ve tüccarlar için hiç bir muafiyet tesis edilme-mişti. Gerçekten, vezir Siyavuş Paşanın İbrailde'ki arpası [10], vezir Sinan Paşanın Argos'taki haslarının öşür mahsulü [11], Bağdat muhafızı Cafer Paşanın [12] ve vezir İbrahim Paşanın [13] Selânikteki hasları mahsulâtı, yenigeri ağası Mehmed'in Rodoscuk (Tekirdağ) taki arpa ve buğday [14], timar sahibi Mustafa çavuşun Beyşehir kazasındaki timarı öşründen hasıl olan hububatı [15] hususî müsaadelerle İstanbul'a nakle-dilmiştir. Padişahın kızkardeşi İsmihan Sultanının Tırhala ve Eğribozdaki hasları mahsulünün Trablusşam'a götürülüp satılması için yine merkezden

[8] 37 numaralı defterin 45, 47, 51, 53, 60, 62, 64, 66; 74; 75; 79; 81; 86; 89; 91; 92; 93; 96; 99; 100, 101, 104, 107, 109, 114, 116, 117, 120, 123, 127, 128, 133, 136; 137, 140, 143, 146, 152, 156, 159, 160; 168; 169; 171, 174, 182, 185, 195, 200, 204, 207; 213, 214, 217, 220, 221, 224, 231, 240, 260, 272, 275 ve 278. nci sahifelerine bakınız.

[9] İstanköy adası için, Selânik, Yenice, Gümülcine ve Veletin kazalarından satın alınmasına müsaade edilen 400 müd. buğday hakkında hüküm; Def.: 55, 226/409, 19 rebiyülevvel 993.

İmroz adası için İstife kazasından satın alınmasına müsaade edilen 60 müd hububat hakkında hüküm; Def.: 58, 289/736, 17 Ramazan 993.

Üsküdar'daki Mihrimah sultan imaretinin Yenişehir (Bursa) kazasında bulunan vakıf arazisi mahsulünden 5000 kile buğdayın Kavak iskelesinde Teodor reisin gemisine yükletilip İstanbul'a gönderilmesi hakkında hüküm; Def.: 71, 399/793, 7 muharrem 1002.

[10] Def.: 42, 17/168. 13 cemaziyülahir 989.

[11] Def.: 42, 24/201.

[12] Def.: 72, 29/46.

[13] Def.: 72, 250/404.

[14] Def.: 42, 486/1080. 8 zilkaade 988.

[15] Def.: 73, 188/440. 1 ramazan 1003.

müsaade istenmiş [16], Eğriboz sancakbeyinin aynı kazada olan haslarından elde ettiği hububatı gemisindeki kürekçiler ve İstanköydeki çiftliği halkının işesine sarfetmek üzere adı geçen adaya taşınması için hükümetten izin [17] alınmıştır. Gümülcinedeki Evrenos Bey imaretinin Selânikteki vakıf arazisi mahsulü Gümülcineye [18], Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki imaretinin Eceabadda bulunan evkafının öşür mahsulü [19] İstanbul'a ve Sultan Selim evkafının Karadeniz sahillerindeki vakıf arazisinden elde edilen hububatı Trablusşama [20] kezalik hükümetin müsaadesile taşınabilmiştir.

İmparatorluğun bir yerinden hububat alarak başka bir yerine götürüp satacak bütün gemi reislerinin bir müsaade hükmü istihsal etmesi lâzım geldiği gibi, devlet büyüklerinin gemileri de bu müsaadeyi almak mecburiyetindeydiler [21].

III. — Osmanlı İmparatorluğunda kazalar arası hububat ticaretinde pazarların coğrafi durumu :

Müzayakaya düşen şehir ve kasabaların hububatı nereden temin edebileceklerini yani işelerine lâzım olan hububatı imparatorluğun hangi bölgelerinden getireceklerini hububat nakliyatının icap ettirdiği ücretler tayin ediyordu. İşe darlıklarına maruz halka, en yakın yerlerden az masrafla ucuz hububat ulaştırmak lâzımdı. Nakliyat ücreti ve tarih boyunca tekerrür eden müzayakalarda hububat celbi için başvuru alan bölgeler, her şehir kasaba ve kazanın ihtiyat anbarlarını tayin etmiş ve kazalar arası hububat ticaretinin yollarını şaşmaz bir temin haline getirmişti. [22].

[16] Def.: 52, 283/752 ve 299/800.

[17] Def.: 48, 49/142. 1 şaban 990.

[18] Def.: 42, 509/2034. 3 şaban 987.

[19] Def.: 73, 5/11. zilkaade 1003.

[20] Def.: 53, 79/217.

[21] Hasbahçe bostancıbaşısı Sefer'in gemisi için müsaade hükmü, (Def.: 47, 27/70); Vezir Siyvas Paşa'nın gemisi için müsaade hükmü, (Def.: 73, 266/607); Vezir azamın gemisi için müsaade hükmü, (Def.: 37, 47/519); Vezir Mehmet paşanın gemisi için müsaade hükmü, (Def.: 52, 232/604).

[22] «... vardukta, kadımden olgeldüğü üzere ... kifayet mikdarı tereke virüp...», (Def.: 35, 8/12; Def.: 42, 309/985; Def.: 70, 202/400); «... eskidenberi mahrus'i mezbureye tereke satılagelmiş iş...», (Def.: 58, 223/575 ve 297/752); «... Kadımden iskele-i mezbureden kifayet mikdarı tereke virülügelmüş ise », (Def.: 42, 509/2034); «... kadımden ne mahalden tereke alınugelmüş ise giru ol mahalden...», (Def.: 49, 140/470); «... fetih-i hakaniyenberi...», (Def.: 35, 134/342 ve 265/671; Def.: 74, 21/68). Aynı zamanda bakınız: Def.: 36, 23/70; Def.: 42, 210/475; Def.: 43, 21/210; Def.: 64, 23/61 ve Def.: 73, 92/212.

Bu cümleden olmak üzere Anah ve Hâdisenin Raka'dan [23], Musul'un Nuseybin'den [24], Payas ve havalisinin Kıbrıs'tan [25], Rodos'un Mentese ve Teke illerinden [26], Ege denizindeki adaların Rumeli yakasındaki istihsal bölgelerinden [27], Garb ocaklarının Mora ve Egenin Rumeli yakasından [28], Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin, civarlarında bulunan ve zahiresi İstanbul'a gönderilmeyen kazalardan [29], Tamışvar'ın Eflâk, Buğdan'dan [30], Kefen'in Eflâk Buğdan memleketlerinden ve Tuna iskelelerinden [31] ve Budin'in «aşağı vilâyetten» [32], hububat satın aldıklarını tesbit etmiş bulunuyoruz. Mekke ve Medine şehirlerinin iagesine lâzım olan hububat Mısır'dan temin edilirdi [33].

Bu devrin en büyük şehirlerinden biri olan İstanbul'un, sinesinde barındırdığı kalabalık nüfusun iagesine lâzım gelen hububat tamamen hâriçten temin ediliyordu. Bu hububat, Eflâk ve Buğdan eyaletleri [34]; Tuna iskeleleri [35] ve Karadenizin Rumeli yakasındaki iskelelerinin hinterlandına dahil istihsal bölgelerinden [36]; Meriç, Arda, Ergene suları boyunca uzanan ovaları da içine alan Trakya'dan [37]; Ege denizinin Rumeli sahilleri [38], ve Anadolu'da İzmit'ten Edremit'e kadar Marmara

[23] Def.: 70, 202/400.

[24] Def.: 36, 57/142.

[25] Def.: 36, 23/70.

[26] Def.: 46, 314/716; Def.: 49, 140/470.

[27] Def.: 55, 224/409; Def.: 58, 236/602 ve 289/736.

[28] Def.: 36, 364/941.

[29] Def.: 58, 223/575 ve 253/642.

[30] Def.: 58, 160/441.

[31] Def.: 35, 14/28; Def.: 36, 324/856.

[32] Def.: 35, 266/671.

[33] Def.: 43, 183/333; 194/350 ve 202/365; Def.: 71, 271/521.

[34] Def.: 49, 14/44; Def.: 62, 87/143; Def.: 69, 186/374; Def.: 58, 225/580 ve 263/669.

[35] Def.: 36, 39/118; Def.: 58, 269/685; Def.: 71, 133/264.

[36] Def.: 35, 250/631 ve 256/666; Def.: 36, 259/679; Def.: 40, 205/461; Def.: 62, 83/184; Def.: 66, 226/485; Def.: 69, 240/479; Def.: 71, 110/325; 318/601, 335/637 ve 403/757.

[37] Def.: 36, 202/508; Def.: 39, 259/507; Def.: 40, 155/339; Def.: 42, 486/980 ve 502/2015; Def.: 58, 317/810 ve 326/838; Def.: 66, 136/289; Def.: 68, 50/100; Def.: 69, 111/227; Def.: 71, 139/274; 219/413, 257/480 - 481 ve 362/676; Def. 74, 56/172; Def.: 73, 552/203.

[38] Def.: 35, 186/470, 191/477 ve 369/938; Def.: 36, 138/387; Def.: 38, 137/278; Def.: 42, 153/508, 236/736, 305/946 ve 506/2027; Def.: 43, 227/520; Def.: 46, 229/503 ve 315/718; Def.: 48, 123/330; Def.: 58, 50/120, 21/23 ve 46/100 - 101; Def.: 62, 87/195 ve 114/251; Def.: 66, 54/108 ve 126/484; Def.: 69, 235/465, 259/516; Def.: 71, 392/731 ve 393/743; Def.: 73, 266/607; 37/814 ve 396/867.

denizi sahilleri gerisinde uzanan Kocaeli, Hüdavendigâr ve Karesi il'lerinden [39] geliyordu. İstanbul'un anbarı sayılan bu bölgeler hububatından «bir habbe ve bir tanesinin» harice verilmesi yasaktı. Eflâk ve Buğdan voyvodalıkları, Tuna boyu memleketleri ve Dobruca'nın istihsal fazlaları müşkilâtsiz İstanbul'a celbediliyor, ve Çanakkale boğazından geçen gemilerin fasılasız kontrolü sayesinde [40] bu bölgeler mahsulünün İstanbul önünden geçerek Marmara yolu ile dışarıya kaçmasına mani olmağa çalışılıyordu. Trakya'nın ve Anadolu yakasında Karesi ili'nin Ege denizine bakan iskelelerinden yapılan hububat nakliyatı yakından kontrol edilerek ve çok defa bu iskelelerden hububat yüklemeyi men ederek [41], bu bölgelerin hububatı Marmaraya tevcih ediliyor ve Tekirdağ (Rodocuk), Ereğli ve Mihaliç iskelelerinden İstanbul'a naklediliyordu [42]. Bu suretle, istihsal fazlaları İstanbul'a tahsis edilen bölgelerden yalnız Ege'nin Rumeli sahilleri İstanbul'un yakın kontrolünden uzak kalıyor bu muntıkadan, imparatorluğun diğer bölgelerine ve yabancı memleketlere doğru hububat kaçırılıyordu.

Yukarıda sayılan muntakalar dışında İstanbul için, Mısır'dan piring, şeker, mercimek, nohut, bakla ve bulgurun yanında her sene bir miktar arpa, buğday ve darı da getiriliyordu [43]. Müzayakanın hâd haller arz-

[39] Def.: 40, 01/452; Def.: 43, 228/416; Def.: 58, 128/480, 207/539 ve 317/809; Def.: 66, 211/451; Def.: 68, 120/338 ve 224/577.

[40] «... Bu bapta gereği gibi mukayyet olup zikrolunan boğazdan geçen gemilerin her birin dikkat ve ihtimamla yokhyasın. Anın gibi Mahrusa-ı İstanbul'dan zahire alup gidenleri emr-i şerifim olmadın koyup giden gemileri koyuvermeyüp hilâf-ı emr-i şerif iş olmaktan ihtiyat eylesin.». Boğazkesen kalesi didarına hüküm; Def.: 40, 215/486, 28 şaban 987. Gelibolu dizdarına aynı hüküm: Def.: 42, 326/1003, 15 şevval 988. Aynı zamanda bakınız: Def.: 49, 113/402; Def.: 58, B/3 ve 135/359.

[41] Enez iskelesinden hububat alan gemilerin kontrolü hakkında hüküm: Def.: 46, 313/714, 4 Muharrem 990. Candarlı iskelesi hakkında: Def.: 49, 366/1065, 15 Rebiyülahr 991. Aynı zamanda bakınız: Def.: 58, 221/571; Def.: 69, 240/478; Def.: 70, 51/107.

Ebrice iskelesinin hububat yükleyen gemilere kapalı tutulması hakkında hükümler: Def.: 58, 344/878; Def.: 60, 79/179; Def.: 69, 16/27; Def.: 70, 188/370; Def.: 72, 222/453.

[42] Bizans İmparatorluğu zamanında da Karadeniz bölgesinin bütün hububat mahsulü İstanbul'a tahsis edilmişti. İmparatorluğun kuvvetli olduğu zamanlarda Cenevizlilere verilmiş imtiyazlarda (1155) Karadeniz ile Azak denizinde ticaret yapmalarına müsaade edilmediği gibi, çok zayıf bulunduğu bir sırada Venediklilerin Karadeniz memleketlerinden satın aldıkları hububatı bazı vergilere tâbi tutmuştu. Bakınız: G. İ. Bratianu; Recherche sur le commerce génoise dans la Mer noire, Paris 1929, Sf. 50, 82, 149 - 150.

[43] Def.: 39, 81/201 ve 250/489; Def.: 43, 158/284.

tiği yıllarda Kefe'den [44], Trabzon ve Samsun iskeleleri vasıtasıyla Erzurum ve Rum (Sivas, Amasya) eyaletinden [45] ve hattâ Trablus-garp'tan [46] hububat getiriliyordu.

İstanbul'un normal işesi için hububat fazlasını her sene muntazaman İstanbul'a göndermekle mükellef olan bölgeler ile, Müzayakaya düşen diğer şehir, kasaba ve kazaların hububat aldığı yerler bir harita üzerine nakledildiği zaman üç kıta üzerinde yayılmış imparatorluğun hububat pazarlarının deniz ve nehir yolları ile kolayca temasa gelebilen yerlerinde ve hububat gibi yükte ağır bir maddenin nakli için asgarî navlun icap ettirecek şekilde tertiplendiği görülür. Filhakika Anah ve Hâdisse Fırat nehir yolu ile kolayca Raka'dan; Payas ve Üzer, deniz yolu ile Kıbrıs'tan; Rodos adası, hemen yanbaşında bulunan Meğri, Güzelhisar, Tefenni, Antalya, Elmalı, Kaş, Köyceğiz ve Kalkanlı kazalarından; Mekke ve Medine Kızıldeniz yolu ile Mısır'dan; İstanbul, Tuna nehri, Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi yolları ile ihtiyat anbarları sayılan bölgelerden kolayca hububat temin edebiliyorlardı.

Bununla beraber, şunu da ilâve etmek lâzımdır ki hâd müzayaka hallerinde ve hububatın alındığı mutad bölgelerde mahsulün kifayetsiz olduğu senelerde, masraflı da olsa daha uzak yerlerden hububat getirilmesine müsaade edilirdi. 1580 ve 1583 senelerinde Rodos adasında hâd derecede hububat sıkıntısı başgöstermiş ve adanın ilhakı tarihinden itibaren hububat almakta olduğu Teke ve Mentеше illerinde kâfi miktarda hububat alınmadığından, Rodos sancakbeyi ve kadısı tarafından Karadenizdeki istihsal bölgelerinden ve Egenin Rumeli sahilinden hububat satın almak müsaadesi rica edilmiş ve gerekli müsaadeler verilmiştir [47]. 1584/1585 kışında Saruhan'da halk «zahire babında müzayakada» kaldığından Manisa'da sakin şehzade Mehmed ve lalası Mustafa'nın arzı ile, hububatı tamamiyle İstanbul'a tahsis edilen Trakya bölgesinin iskelesi

[44] Def.: 64, 134/151 ve 135/353; Def.: 71, 408/749; Def.: 73, 340/750.

[45] Def.: 46, 26/51 - 53; Def.: 66, 64/127; Def.: 74, 98/281.

[46] Def.: 73, 244/569.

[47] «Rodos beyi mektup gönderüp Rodos ceziresinde ve etrafında buğday olmayup... zahireye külli ihtiyacları vardır diyu Rum-ili caniplerinden buğday alup getürmek için Derviş nam reis irşal olunup emr-i serif virilmesin rica itmeğin buyurdum ki: Mezbur taht-ı kazanuza vardukta... kifayet kadarı tahmil ittiresiz...» Karadeniz yalılarında vaki kadılara, Def.: 43, 121/220, 27 Cemaziyülevvel 988.

«Rodos kadısı mektup gönderüp... Zahireye külli müzayakaları olup her zaman müzayakadan hâli değildir diyu bildirüp hariçten getürülmek babında isticaze eylemeyin buyurdum ki... Kifayet kadar tereke almak istediklerinde kimesneyi dahletirmeyesiz...» Yalılarda vaki olan kadılara, Def.: 49, 140/470, 26 Cemaziyülahır 991.

olan Tekirdağ'dan hububat satın alınması için izin istenmiş ve buna dair emir verilmiştir [48].

1583, 1584 senelerinde Şam ve Trablusşam taraflarında vukua gelen büyük bir kıtlıkta İmparatorluğun muhtelif yerlerinden buralara hububat sevki için müsaadeler verilmiştir. Oldukça geniş olan bu kıtlık dolayısıyla hububat satın alınmasına müsaade edilen yerlerin sırası, pazarların mesafesi ve ödenecek navlunun, hububata karşı duyulan ihtiyacın şiddetine göre taayyün ettiğini açık bir şekilde göstermektedir.

Gerçekten Şam'da hububat sıkıntısı belirince ilk önce Trablusşam'a müracaat edilmiş ve Hükümet: Halep'e mürettep hububat mezkûr şehre gönderildikten sonra artanının derhal Şam'a sevk edilmesini emretmiştir [49]. Kısa bir zaman sonra Kudüs taraflarından hububat getirilmiş ve derhal Şam'a sevki için Trablusşam muhafızı Cafer Paşa'ya emir verilmiştir [50]. Daha sonra Trablusşam'da da kıtlık başlamış ve her iki bölge için Antalya'dan hububat alınması için gerekli fermanı hümayun Antalya kadısına gönderilmiştir [51]. Fakat, Antalya havalisinin hububat fazlası Şam ve Trablusşam bölgesinin ihtiyacını karşılayamamış olmalı ki Trablusşam kadısı, Egenin Rumeli yakasından hububat temini için gerekli hükmü şerifin verilmesini rica etmiş ve Divan tarafından Kavala'dan Eğriboza kadar olan iskelelerdeki kadılara yazılan bir hükümle: «Taht-ı kazanızda bulunan terekeden kifâyet miktarı akçalarıyla satanlardan nahr-ı ruzî üzere tedarik idüp vilâyet-i mezbureye» göndermeleri emredilmiştir [52]. Padişahın hemşiresi İsmihan Sultanın Eğriboz ve Tırhala sancaklarında bulunan hasları mahsulâtının [53] Trablusşam iskelesine taşınmasına da icazet verilmiş ve nihayet en uzak mesafeden olmak üzere, İstanbul'daki Sultan Süleyman imareti mütevellisinin talebi üzerine «Rumelinde Karadenize karıp olan» vakıf arazinin mahsulü [54] ve Sultan Selim evkafının aynı mıntakada bulunan evkafı mahsulünün Trablusşam iskelesine taşınmasına müsaade edilmiştir [55].

[48] Def.: 55, 65/118, 4 Zilkade 992, Aynı defter: 105/191, 186/335 ve 191/346.

[49] «... vilâyet-i Şamda kaht olup zahire babında ziyade müzayaka olmağın... Şamtrablusunda Halep'e lâzım olandan ziyade zahire olup artarsa vilâyet-i Şam'a... Kifayet mîkdarı zahire irsal eyleyüp... Zahire babında olan müzayakaları refolup s'at-ı maişet ola...», Def.: 49, 134/456, 19 Cemaziyülahır 991.

[50] Def.: 49, 142/477, 26 Cemaziyülahır 991.

[51] Def.: 51, 69/213, 1 Şaban 991.

[52] Def.: 52, 232/604, 12 Muharrem 992.

[53] Def.: 52, 283/752, 29 Sefer 992 ve 299/800, 8 Rebiyülevvel 992.

[54] Def.: 52, 291/776, 3 Muharrem 992 ve Def.: 53, 79/217, 13 Cemaziyülahır

[55] Def.: 55, 190/343, 2 Rebiyülevvel 992.

IV — Tüccarların, hububatın satın alındığı kazalar ve satıldığı yerler kadılarının riayetle mükellef olduğu formaliteler:

Bir kazadan diğer bir kazaya hububat ticareti yapmak için yalnız müsaade almak kâfi değildi. Hükümet, verilen müsaadenin mahallinde masruf olmasını; muayyen bir kazadan satın alınan hububatın, deniz ve kara nakliyatının icabettirdiği eksilmeler müstesna, yollarda ve uğrak yerlerinde satılmadan lehinde satın alındığı yere varmasını büyük bir titizlikle istiyordu. Bunu temin maksadiyle müsaadeyi alan tüccarların, hububatın yüklendiği mahal kadı ve naiplerinin ve İstanbul zahiresi mevzubahis ise bu istihsal bölgesine gönderilen mübaşir, nazır ve yasakçıların hülâsa yük alma yeri otoritelerinin ve kezalik hububatın vasıl olacağı mahal otoritelerinin riayetle mükellef olduğu bir çok kaideler konmuştu. Aynı zamanda kazalar arası hububat ticaretinin tâbi olduğu rejimin karakteristiklerini teşkil eden bu kaideleri, formaliteler adı altında tetkik edeceğiz.

1. *Tüccarların kefalete bağlanması :*

Her hangi bir kaza veya işkeleden hububat satın alıp muayyen bir yere götürmek isteyen her tüccar, aldığı hububatı neresi için satın almış ise «doğruca» oraya götüreceğini taahhüt etmesi ve bu taahhüdünde duracağına dair bir kefil göstermesi lâzımdı. Gerek karadan, gerekse denizden İstanbul'a hububat getiren tüccarların bu taahhütlerinin ne suretle tamamlanıp nasıl kefalete bağlandıklarını ve kendilerinden kaç kefil istendiğini gösteren her hangi bir hükme rastlayamadık. Fakat, 62 numaralı defterin bir hükmünde Tırhala ve Eğriboz sancaklarıyla, Çatalca, Veletin ve Karaferye kazalarından yüzbin kile buğday ile otuz bin kile arpayı İstanbul'a sevketmiye memur edilen Aslan Çavuşa, Divan-ı hümayunca «otuz pare sefine nasp» ve «reisleri ve kefilleri dahi defter olunup» verildiği mukayyettir. 74 numaralı mühimme defterinin 252 nci sahifesinde kayıtlı bulunan bir hükümden de, Kıryako, İskender ve Yorgi adlı üç şahsın İstanbul'da yarar kefiller verdikten sonra kendilerine verilen hükmü şeriflerle Amasya, Gümüş, Mecidözü, Çorum ve Hasanabad taraflarına İstanbul için hububat almağa gittiklerini öğreniyoruz. İstanbul'da her halde daha muahhar devirlerde olduğu gibi [57] hububat ticareti için müsaade isteyen tüccarlar kendi loncaları erkânından ve âzasından

[56] Def.: 62, 114/251, 12 Zilkaade 995.

[57] İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt II, No. 1-4 te nesrettığımız 2 numaralı vesıkaya bakınız. Sf. 415 - 416.

bir veya birkaç kişiyi kefil gösteriyorlardı. Bu kefaletleri İstanbul Muhtesibi tarafından tetkik ve tescil edildikten sonra vaziyet Divanı Hümayuna arz ediliyor ve bunun üzerine divan tarafından her tüccara müstekilen ve hububat alacağı yerin kadısına hitaben yazılmış birer müsaade hükmü veriliyordu. Hububatı İstanbul'a gönderilen kazalardaki iskelelerde mevcut olup merkezden alınmış müsaade hükümleri olmiyan ve İstanbul'a hububat getirmek isteyen tüccarlarla müsaadeye müsteniden imparatorluğun bir yerinden başka bir yerine hububat taşıyacak tüccarlar, mahallinde kadılar huzurunda, aldıkları hububatı doğru mahalli mahsusuna götüreceklarini taahhüt eder ve bu taahhütlerinde duracaklarına dair kefalet verirlerdi [58].

2. Tahmil ve tahliyede formaliteler :

Tüccarların hububat alacakları yerlerde kendilerine verilen müsaade hükümlerini ibraz etmeleri lâzımdı. Zira kadıların ve iskele otoritelerinin kim olursa olsun emirsiz varan kimselere hububat vermeleri yasaktı [59]. Müsaade hükmünü alan kadı bir kere hükmün kendisine hitap edip etmediğini araştırır. Sonra tüccarın zahire almasına müsaade ederdi. Tüccar yükünü aldıktan sonra yük alma yerini terk etmeden evvel tekrar kadının huzuruna çıkar ve aldığı hububatın cins ve miktarını bildirirdi. Kadılar merkezden verilen müsaade hükmünün arkasına ve çok defa ayrı

[58] «Gemiler varup İstanbul zahiresiyecün zahire talep ittiklerinde avk ittirmeyüp narh-ı ruzi üzre muaccelen gemilere tahmil ittirüp ve *yarar kefillerin* alup İstanbul'a gönderesin», İstanbul'a gelecek buğday, pirinç, şeker v.s. için Mısır Beylerbeyisine yazılan hüküm: Def.: 39, 81/201, 19 Zilkaade 987.

«Bulduğun tereke gemilerin reislerinin *yarar kefillerin* alup doğru mahrusa-i mezbüreye (İstanbul'a) gönderesin», Kavala kaptanına hüküm: Def.: 43, 277/520. 29 Şaban 988.

«... ihtiyariyle Diyar-ı arab'a alup gitmek isteyen rencber gemilerinden birinin *yarar kefillerin* alup dahi terekeyi gemisine koyup Diyar-ı arab'a irsal eyliyesiz...», Trablusgarba gönderilecek hububat için Trhala sancağındaki kadılara hüküm: Def.: 36, 331/941, 9 Rebiyülahır 987. Aynı zamanda bakınız: Def.: 51, 87/268; Def.: 58, 225/584; Def.: 71, 44/99 ve 402/751.

[59] «Halâ emr-i şerif ile varan gemilere taht-ı kazanızdan zahire virilüp emirsiz varanlara zahire virilmemek emrim olmağın buyurdum ki: Siz ki kadıarsız bu bapta bizzat mukayyet olup emrim üzre hükm-ü şerif ile varan gemilere taht-ı kazanızdan bulunan mahallerden narh-ı ruzi üzre zahire aldırup emirsiz varanlara zahire virmekten ihtiyat eyliyesiz...». Akdeniz yahılarında vaki kadılara hüküm: Def.: 38, 137/278, 25 Rebiyülevvel 987. Aynı zamanda bakınız: Def.: 39, 250/489; Def.: 42, 222/692, 236/736, 309/958 ve 509/2034; Def.: 43, 121/220, 251/467; Def.: 46, 74/142-143, 83/158 ve 315/718; Def.: 49, 140/470; Def.: 51, 70/218; Def.: 52, 232/604; Def.: 123/233; Def.: 58, 153/407, 162/431 ve 326/838; Def.: 60, 50/413; Def.: 73, 266/607 ve 396/867.

bir kâğıda gemi sahibinin ve reisin ismini, yükleme mahalline ne zaman geldiğini, aldığı hububatın cins ve miktarını, bazan satın alma fiyatlarını ve geminin ne zaman hareket edeceğini kaydedirdi. İki nüsha olarak hazırlanan bu zabtın mühürlü bir sureti tüccarın eline verilir, bir sureti de kadıda kalırdı. «*Temessük, mühürlü arz*», «*defter*» ve «*suret-i sicil*» diye anılan bu vesikaların hazırlanması için kadıların «*kaydiye*» veya «*hüccet akçesi*» diye bir borç almaları yasaktı [60]. Tüccarlar hububatı yükleyerek, hareket ettikten sonra yük alma yeri kadısından aldıkları bu vesikayı uğrak iskelelerde bir Laissez - passer olarak kullandıkları gibi muvasalat yerlerine vesikalarında münderiç olan miktar ve cins hububatı getirmek mecburiyetinde idiler. Zira bütün bu formalitelerden maksat «geldikte ana göre talep olunup (hububatı) harice alup gitmek ihtimali» ni bertaraf etmekte [61]. Hububat getiren tüccar elindeki emri de iade ediyor ve keyfiyet divana bildirilip, defterde hükmün kayıtlı bulunduğu yere şerh veriliyordu [62]. Hububatın satın alındığı yerler kadılarının muhafaza ettiği temessük ve sicil suretleri [63], ve

[60] «*Amma hüccet yazduk diyu reislerden bir akçe ve bir habbe almyasın...*», Def.: 70, 188/369, 9 Cemaziyülevvel 1001.

[61] «... Ve emr ile varanlara ne mikdar zahire virilürse eline arz veresiz ki ne mikdar zahire virilürse südde-i saadetime *geldükte ana göre talep olunup harice alup gitmek ihtimali olmaya...*», Def.: 38, 137/278, 25 Rebiyülevvel 987.

«... ve her birnüz taht-ı kazanuzdan ne mikdar tereke gönderseniz mikdarı tamam malüm idinüp dahi *yazup bildiresiz ki ahar yere alup gitmek ihtimali olmaya*», Def.: 49, 140/470.

«Kefe'ye ne mikdar zahire tedarik olunup ne zaman irsal olunur mufassal yazup arzelyesiz...», Kefe'ye gönderilmesine müsaade edilen hububat için Varna, Akkerman ve Silistre kadılarına; Def.: 35, 14/28.

«... ve ne mikdar tereke virüp ve gemi varup ne mikdar teslim eylediklerin müsarünileyh (Trablusgarp) beylerbeyinden temessük aldırıp südde-i saadetime gönderesin...», Tırhala sancağından Trablusgarba nakledilmesine müsaade edilen hububat hakkında hüküm; Def.: 36, 364/941.

[62] XVI. asırda Divanda şerhlerin nasıl verildiğine dair maalesef hiç bir kayda rastlayamadık. XVIII. asırda, her tüccar için mustakilen verilen hükümlerin, mühimme defterlerinde kayıtlı suretlerinin marjında kırmızı mürekkeple «dahil-i kapan-ı dakik olmakla emrü girü gelüp sadrolan ferman mucibince terkinü», (Bak: *mühimme zehair* defteri, No. 8, 157/327, Rebiyülevvel ortaları 1161) veya «Tamamen dahil-i kapan-ı dakik olmakla emrü girü gelüp iptalen hıfzolunmuştur.» (Bak: aynı defter, 159/330, aynı tarih) ibaresi yazılıyor ve şerhin yapıldığı günün tarihi atılıyor.

[63] Def.: 35, 202/508; Def.: 34, 81/201; Def.: 40, 201/452; Def.: 42, 236/736 ve 502/2015; Def.: 43, 101/149 ve 235/431; Def.: 46, 329/503; Def.: 51, 87/208; Def.: 58, 120/338 - 339 ve 212/550; Def.: 69, 235/436; Def.: 75, 74/121 ve 177/849.

hububatin satılacağı yerler kadılarının, kazalarına vasıl olan hububata ait zabıtları [64] ayrıca merkeze bildirilirdi.

Hububatin satın alındığı ve satıldığı mahal kadıları marifetiyle merkeze gönderilen bu suretlerle, tüccarların bir kazadan ihracına müsaade edilen hububatin tamamen lehine satın alındığı yerlere varmasını temin etmek ve tüccarların yollarda daha kârlı fiyatlarla hububatı satmalarına mani olmak isteniyordu.

V — İstanbul'un iâsesi ile ilgili istisnâî kaideler :

En küçük vesilelerle, askerlerin, teşkilâtlı esnafın ve şuursuz kalabalığın katılmasıyla her an kıyama hazır bulunan İstanbul sekenesini günlük ekmek sıkıntılarından uzak bulunduracağı hükümet kendisine şiar edinmiş, payitahtın iâsesini mühim bir dâva olarak ele almıştı. Muhtelif istihsal bölgelerinden satın alınıp İstanbul'a getirilecek hububat için bazı istisnâî kaideler konmuştu. Bütün imparatorluk ülkesinde hububat ticaretini düzenliyen, iktisadî zaruretler ve organizasyon ruhu ile aykırılığı şöyle dursun, büyük beldenin hububat mevzuunda duyduğu ihtiyacın vüsati ile mütenasip olarak ve bu nizamlama ruhunu takviye eder mahiyette olan bu kaideleri burada kısaca izah etmeyi faydeli gördük.

1) *İstihsal fazlaları İstanbul'a gönderilen bölgelere, hububat alışlarını tanzim ve sevke memur kimselerin gönderilmesi :*

Hububat istihsal fazlaları İstanbul'a tahsis edilen Tuna, Karadeniz, Trakya, Karesi ve Ege'nin Rumeli yakası bölgelerine merkezden mübaşir, nazır, yasakçı namile memurlar gönderiliyordu. Bunlar, istihsal bölgelerinde İstanbul için hububat satın alacak tüccarların zahire sahibi mirliva, züema, timar erbabı, vakıf mütevellileri, çiftlik sahipleri, madrabazlar ve reaya'dan cari fiatlarla, müşkülâtsiz hububat satın alma-

[64] «... ve şimdiedeyin vilâyet-i mezbure zahiresiyecün ne mîkdar tereke varup vasıl olmuştur ve her kile ne sa'r üzere bey olmuş ve kaç gemi ile varup ve reisleri kimlerdir Bey idenleri ve reisleri ismi ve resmi ile yazup defter idüp... südde-i saadetime bildiresin.», Trablussam beylerbeyisine, defterdarına, ve bu vilâyete dahil sancakbeyleriyle kadılara hüküm; Def.: 55, 227/411, 27 Rebiyülevvel 993. Aynı zamanda bak: not 61 deki üçüncü hükme. XVIII. asırda da hububatin satılacağı yerler otoritelerine aynı mükellefiyet terettüp ediyordu: «zahirenüz geldükte der kil idüp tatbik iderek ahz ve hüccet-i mezbureye zahriye idüp hüccet-i mezbureyi der saadetime irsal eyliyesiz»; Sakızdaki kıtlık dolayısıyla Selânikten satın alınmasına müsaade edilen 8000 kile buğday hakkında hüküm: (Müh. Zehayir def., 9, 4/11, Cemaziyülâhur başları 1162). Aynı zamanda bakınız: Müh. Zehair def., 8, 34/67, 64/146. XIX. asır için; Müh. Zehair def., 27, Sf: 76, Ramazan sonları 1246.

larını, gemilerin vaktinde gecikmeden yüklenmelerini ve yola çıkmalarını, bu bölgelerden İstanbul'a gelecek bütün hububatın, denizlerin seyrü-sefere müsait olduğu mevsim zarfında İstanbul'a sevkedilmesini temine çalışırlardı [65].

2) *Yollarda başka yerlere uğrayıp hububatı satmamaları için gemilerin içine Hisar erleri konması mecburiyeti :*

Tüccarlar, istihsal bölgelerinde satın aldıkları hububatı, «doğruca İstanbul'a» götüreceklerine dair verdikleri ve kefalete bağladıkları taahhütlerine, yük alma iskelelerinde mahallî kadılar tarafından kendilerine verilen suretleri İstanbul'a gönderilen vesikalara, kaçakçılık için derpiş edilen ağır cezalara rağmen, fazla kazanç hırsıyla adalar arasında derpiş edilen ağır cezalara rağmen, fazla kazanç hırsıyla adalar arasında yabancı devlet tüccarlarına satıyorlardı. Daha yüksek fiyatlarla satmak ümidiyle, imparatorluğun başka yerlerine ve çok defa hububatı yabancı devlet limanlarına götürürlerdi. Uğrak iskelelerinde yüklerini bozup hububatın bir kısmını sattıkları da görülen hallerdendi: Tüccarların, İstanbul'da işe darlıklarına sebep olan, bu hallerini önlemek için Karadeniz taraflarından, Ege'nin Anadolu ve Rumeli yakasından ve Mısır iskelelerinden İstanbul için hububat yükleyen gemilerin içine hisar erleri konuluyor ve bunlarla açık denizde gemilerin sağa sola sapmalarına mani olunmak isteniyordu [66].

[65] «Hâlâ mahrusa-i İstanbul zahiresi mühimmattan olmağın taht-ı kazanızda bulunan yerlerden buğdaydan ve arpadan ve bal ve yağdan ve mercimek ve bulgur ve tarhana vesair cüz'î ve külli zehair kısmından tedarik olunup doğru İstanbul'a gönderilmek emridüp bu babda dergâh-ı muallâm çavuşlarından (hükümde ismi yok) *mübaşir* tayin olunup buyurdum ki: ... bu babda her biriniz mezkûr çavuşun *mübaşeretiyle* mukayyet olup zikrolunduğu üzere bulunan zehair kısmından *her kimin bulunursa...* sahipleri veya vekilleri ile iskelelere indirüp... narh-ı cari üzere varan gemilere bey'idüp mahrusa-i İstanbula göndermek babında ihtimam eyliyesiz.. Böyle ki çavuşum birinizin adem-i ihtimamını arzeyelese özünlüz makbul olmaz muattep olmanız mukarrerdir. Ana göre mukayyet olup ihmal eylemeyesiz.», Karadeniz sahillerinde bulunan kadılara yazılan bu emrin bir sureti Marmara ve Egedenizi sahillerindeki kadılara gönderilmiştir; Def.: 43, 82/167, 23 Cemaziyülevvel 988. Aynı zamanda bakınız: Def.: 39, 339/663; Def.: 42, 129/426 ve 158/508; Def.: 58, 304/774; Def.: 62, 115/253; Def.: 66, 180/386 ve 208/444; Def.: 69, 71/144 ve 231/460; Def.: 70, 87/170; Def.: 73, 72/168 - 169, 78/184 ve 271/620.

[66] «... Mahrusa-i İstanbul'a tereke irsali için gemiler gönderilüp her gemide hisar erlerinden birer mutemed kimesne tayin olunmak lâzım olmağın ol babda kadılara müekked ahkâm-ı şerife irsal olunmuştur. Buyurdum ki.. zahire tahmil olunan gemiler ile gönderilmek için kadılar hisar eri talep ettikte asla tehir ve terahi eylemeyüp istedikleri mikdarı tayin idüp muaccelen mâhal-i memure irsal eyleyüp muhkem tenbih eylesesin ki reislerin havalarına tâbi olup ahar yere gitmeyüp

3) *Ara iskelelerde, yük bozmak ve İstanbul'a gelmesi lâzım gelen hububatı satmak yasağı :*

Mısır'dan, İstanbul için hububat vesair, yiyecek getiren gemilerin, Rodos, Sakız ve İzmir'e; Akdeniz iskelelerinden gelenlerin ise, Gelibolu, Tekirdağ ve civardaki küçük iskelelere uğrayıp yüklerini bozmaları ve getirmekte oldukları hububatı satmaları yasaktı [67]. Bu uğrak iskelelerinin bulunduğu kazalar kadılarına «yanıştırıp yük bozdurmayıp doğru İstanbul'a sevk» etmeleri için verilmiş hükümler pek çoktur.

4) *Kaptanpaşaya, sahil kaptanlarına ve donanma-i Hümayundan tefrik edilen gemilere İstanbul'a hububat getiren gemileri beraberinde götürmek vazifesinin tahmili :*

Şimdiye kadar görülen sıkı kayıtlara rağmen İstanbul'a hububat getiren tüccarlar, aldıkları hububatı doğruca İstanbul'a getirmiyorlardı. Kaçakçılığın büyük bir genişlik arzemesiyle İstanbul'da iase sıkıntıları başgösterdiği hallerde kaptanpaşaya, sahildeki kaptan ve donanma-i hümayundan bu iş için tefrik edilen gemilerin kaptanlarına açık denizlerde rastladıkları hububat gemilerini toplayıp İstanbul'a getirmeleri için emirler veriliyordu [68].

VI — Hububat fiyatlarına mütaallik kayıtlar :

Hükümet, sıkıntıda olan bir şehir, kasaba veya kazanın iasesine sarfedilmek üzere muayyen bir kazadan ihracına müsaade ettiği hubu-

doğru İstanbul'a getirüp kadıların temessükleri ile südde-i saadetime teslim eyliyeler.», İstanbul'a zahire gönderen yerlerde bulunan kalelerin dizdarlarına hüküm: Def.: 38, 242/478. Aynı zamanda bakınız: Def.: 40, 201/452, 203/458; Def.: 42, 305/946; Def.: 43, 235/431; Def.: 46, 315/718; Def.: 58, 120/339 ve 310/789; Def.: 62, 54/108; Def.: 71, 335/637.

[67] Def.: 39, 108/263, 182/386; Def.: 40, 193/433, 198/443 ve 209/471; Def.: 42, 339/1039; 133/434 ve 241/750; Def.: 43, 67/136, 164/297; Def.: 49, 92/315; Def.: 52, 126/316; Def.: 55, 64/116; Def.: 64, 194/494; Def.: 71, 47/97, 141/277 ve 220/415; Def.: 72, 306/601; Def.: 73, 457/1010 ve 478/1053.

[68] «... ve içine yarar ademler koyup ve yanlarına bir iki kadırğa kosup doğru İstanbul'a gönderesin.», Kaptan paşaya hüküm; Def.: 66, 96/101, 27 Zilkaade 997. «... rastgeldüğün zahire gemilerin bile sürüp getirüp zahire gemilerinden taşrada (Çanakkale boğazı dışında) bir gemi alkomıyasın...», Kaptan paşaya hüküm; Def.: 71, 114/235, 3 Sefer 1002. «... Akdeniz'de ve Karadeniz'de ekâbir ve rençber ve sipahlı ve yeniceri ve acemiöğlanı gemilerinden ve gayrından her kim olursa olsun yalılarda aldıkları zahire ile doğru İstanbul'a sürüp küffar-ı hakisâra ve gayri yere gitmeğe komayup men'eylesin.», Fenerli karamürsel kaptanı Osman reise hüküm; Def.: 73, 167/393, 3 Zilkaade 1003.

batın yukarıdanberi gördüğümüz formalitelerle noksansız mürettep olduğu mahalle gitmesine çalıştığı gibi bu hububatın zarurette olan yerler halkına mümkün mertebe ucuza mal olmasına da gayret ediyordu. Bu maksatla satın alma yerlerinde hububatın cari, yani kadılar tarafından tespit edilen narh üzerinden satılmasını istiyordu. İstanbul için satın alınacak hububatın (narh-ı ruzi üzre akça ile varan reislere aldırıp gemilere tahmil idüp berveç-i istical üzre) irsal edilmesini âmir hükümler pek çoktur [69]. Taşra kazaları arasında yapılan hububat ticareti vesilesiyle verilen müsaade hükümlerinin çoğunda da aynı kayda rastlıyoruz. Bu hükümlerden bir tanesinde aynen şöyle denilmektedir: «bu bapta bizzat mukayyet olup tahtı kazanızda narhı cari üzere tereke bey eyliyenlerden tereke tedarik eyleyüp ihtiyarıyla diyar-ı-araba irsal eyliyesiz» [70]. Hububatın satın alındığı yerler kadıları, tüccarların eline verdikleri hüccetlerle hububatın lehine satın alındığı yerlerdeki meslektaşlarını satın alma fiatlarından haberdar ettikleri gibi merkeze göndermekle mükellef oldukları sicil suretleri ile de hükümeti fiatların seyrinden haberdar etmiş oluyorlardı [71]. Bundan başka, istihsal fazlalarını İstanbul'a göndermekle mükellef bölgelerin kadılarından bütün erzakla beraber hububatın cari fiatlarının sık, sık merkeze bildirilmesi de isteniyordu [72].

[69] Def.: 35, 186/470 ve 369/939; Def.: 36, 39/118; Def.: 39, 81/201 ve 250/489; Def.: 40, 201/452 ve 236/666; Def.: 42, 406/2027; Def.: 43, 235/431; Def.: 58, 131/365, 235/580 ve 326/836; Def.: 60, 46/100; Def.: 66, 64/127, 136/289 ve 226/484, 71, 139/274; 318/601 ve 403/753; Def.: 73, 266/607.

[70] Def.: 35, 134/342 ve 39/949; Def.: 36, 23/70, 133/372 ve 364/941; Def.: 46, 314/716; Def.: 47, 215/206; Def.: 52, 232/604; Def.: 58, 153/402 ve 235/602; Def.: 70, 202/400.

[71] Yukarıda 61 numaralı nota bakınız.

[72] Hububatı İstanbula tahsis edilen bölgelerden etüdümüzün taallük ettiği XVI. asrın sonlarında yapılmış fiat iş'arlarına maalesef rastlayamadık. Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğünde saklanmakta olan ve mühimme defterlerinden ayrı bir seri teşkil eden *Mühimme zehair defterleri* üzerinde yaptığımız araştırmalarda: Tuna sahilî iskeleleri ile hububatı bu iskelelere nakledilen kazalara ve Eflâk ve Buğdan memleketlerine ait 1754 senesi fiyat listesine (Müh. zehair def.: 8, sahife 3776379); yine aynı seneye mahsus olmak üzere Buğdan voyvodası tarafından gönderilen ikinci bir listeye (Müh. zehair def.: sahife 380); ve yine aynı yılda zahire sevkine memur Küçük Hasan tarafından gönderilmiş üçüncü bir listeye (Aynı defter, Sf. 381) rastladık. Küçük Hasana ait listenin kayıtlı bulunduğu sahipfede; fiyat defterinin (listenin) kaydedildikten sonra bir suretinin İstanbul kadısına gönderildiğine dair bir şerh vardır. XVI. asrın sonlarında fiyat listelerinin gönderilmesini emreden hükümler için bakınız: Def.: 35, 195/487 ve 326/831; Def.: 40, 205/461; Def.: 58, 180/473; Def.: 71, 257/481, 318/601, 331/637 ve 403/258.

Devletin, istihsal bölgelerindeki hububat fiyatlarından her an haberdar olması ve bu fiyatların hububatın sarfedileceği mahallere iş'ar edilmesi kazalar arası hububat ticaretinin mühim bir meselesini teşkil ediyordu.

Bu yol ile hükümet bütün memaliki mahrusa dahilindeki mahsulün durumundan her an haberdar olabiliyordu ve bu devirde mahsulün durumu ile, F. Braudel'in söylediği gibi, «her şey, politika bile değişirdi. Eğer Macar ovalarında arpanın bol olacağına dair emareler mevcut değilse büyük Senyörün garba sefer açmıyacağından emin olunabilirdi. Yoksa sipahilerin atları nasıl beslenebilirdi?» [73].

Fiatların, hububatın lehine satın alındığı bölgeler kadıları tarafından bilinmesinin önemine gelince: İmparatorluk şehir ve kasabalarında ekmek narhları hububatın satın alınma fiyatlarına göre ayarlanıyordu. Hububatın istihlâk mahalleri kadıları, istihsal bölgelerindeki satın alınma fiyatlarını bu yol ile öğrenince, normal navlun ve tüccarın kazancını hesapladıktan sonra hububatın satış fiyatını tesbit ve onun üzerinden ekmeğin narhını tayin ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde kazalar arasında yapılan hububat ticaretinin tâbi olduğu bu formaliteler İmparatorluğun etüd etmekte olduğumuz devrine mahsus ve ona münhasır değildir. Yaptığımız araştırmalarda bu formalitelerin bâriz değişikliklere tâbi kılınmadan XIX. asra kadar tatbik edildiğini tesbit ettik. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devrine ait arşiv vesikalarının bize kadar intikal edememesi yüzünden bu rejimin ne suretle doğup geliştiğini ve XVI. asrın sonunda bu hususiyetlerini nasıl ihraz ettiğini tesbite muvaffak olamadık. Fakat şurası muhakkaktır ki, bu rejim bir veya bir kaç devlet adamının kafasından bir anda doğmuş değildir. Kazalar arası hububat ticaretinin tâbi olduğu bu kayıtlar, ferdin iradesi dışında iktisadî ve içtimaî zaruretlerin neticesinde cemiyet hayatı içinde örf ve teamül halinde yavaş, yavaş hayat bulmuştur. Vazı kanunun bu aradaki vazifesi fiilî vaziyetin adeti kadimeye, olagelene uygunluğunu görerek, kabul etmekten ibaret kalmıştır. XIII. asırda Napolide iki Sicilya krallığının hâkimiyeti devrinde hububat ticareti, buna tamamen müşabih kayıtlara tâbi idi. Hububatın nakli için kırıaldan müsaade isteniyordu. Kral liman otoritelerine zahirenin çıkışı için patentler gönderirdi. Bu patentlerde tüccarın adı, soyadı, satın alacağı buğdayın cins ve miktarı, nakliyatı yapacak geminin ismi, ihraç limanı ve hububatın nereye sevkedileceği tasrih edilirdi. İki nüsha olarak hazırlanan bu patentlerin, hakim ve şahitler huzurunda ve kraliyet

[73] Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, Paris 1949, Sf. 208.

noteri tarafından tasdik edilen bir sureti, bizzat müracaat sahibi tüccara verilir, bir tanesi de liman majistrasına gönderilirdi. Bu vesikayı hamil olan tüccar, liman majistrasına müracaat ederdi. Majistra merkezden gelen patent ile tüccarın, beraberinde getirdiği patenti karşılaştırır, tüccara zahire aldırır. Hububatın satın alındığı limanın majistrası, her tüccarın aldığı hububatın cins ve miktarı, tüccarın ismi ve soyadı, hububati nakledecek gemi sahibinin ve reisinin adlarını, hareket gününü kayıt eder ve muntazaman kraliyet divanına bildirirdi. Tüccarlar Napoli Krallığı limanlarında gemilere tahmil ettikleri hububatı dost memleketlere götüreceklerine dair yemin ederler ve umumiyetle bu taahhütleri için krallık hududu dahilinde sahip oldukları, gayrimenkulleri teminat gösterirlerdi [74].

[74] Georges Yver: Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII e et XIV e siècles, Paris, 1905, Sf. 110 - 111.